

Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü

Bilal Toprak¹

Öz

Bu çalışma, arkeoloji tarihinin en önemli teorisyenlerinden biri olan Gordon Childe'in düşüncesinde dinin yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Childe'in tercih edilmesinin sebebi, onun hem büyük ölçüde arkeolojinin dine yaklaşımını yansıtması hem de düşüncesini güçlendirmek için Marksist terminolojiyi kullanmasıdır. Maddi kültür üzerinden geçmişi açığa çıkarmayı hedefleyen arkeolojinin dine karşı kayıtsız tavrının zaman zaman olumsuz bir imgeye dönüştüğünü söylemek mümkündür. Tarih öncesi olarak adlandırılan dönemde dinden söz edilemeyeceğini, batıl inançların bahse konu olabileceğini öne süren bu anlayış, Sümerler'den itibaren ise inancın evrim geçirerek kurumsal bir yapıya büründüğünü ve böylece dünya dinlerinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Childe'a göre Sümer öncesi inançlar silik bir görünüm arz ederken, yazı ile beraber tanrı baş kapitaliste ve tapınak ise bankaya dönüşmüştür. Din kavramı yerine batıl inanç kavramını tercih eden Childe'a göre din, egemen güçlerin boş umutlarla insanları oyalayan bir aygıttır. Childe'in eserlerinin niteliği ve etkisi göz önünde bulundurulduğunda onun din algısının dünya tarihi yazımı başta olmak üzere birçok alanı etkilediği rahatlıkla ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Din Arkeolojisi, Dinin Kökeni, Gordon Childe, Marksizm, Şehir Devrimi.

The Problematic Role of Religion in Gordon Childe's Archaeology

Abstract

This study aims to determine the place of religion in the thought of Gordon Childe, one of the most important theorists in the history of archaeological thought. Childe was chosen because he both largely reflects the archeology's approach to religion and uses Marxist terminology to reinforce her thinking. It is possible to say that archeology, which aims to reveal the lives of past societies through material culture, has been indifferent to religion for many years. It can even be stated that this

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, bilaltoprak@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8039-2128.

attitude sometimes turns into a negative image. This understanding suggests that in the period called prehistory, religion could not be mentioned, but superstitions could be discussed. According to this, while the pre-Sumerian beliefs had a faint appearance, these beliefs evolved and took on an institutional structure starting from the Sumerians, and thus world religions emerged. According to Childe, who states that with the writing, the god turns into the chief capitalist and the temple into the bank. However, Childe often prefers the concept of superstition to the concept of religion while presenting his ideas. According to him, religion is an instrument of power that distracts people with vain hopes. Considering the quality and impact of Childe's works, it can be easily stated that his perception of religion influenced other fields such as world historiography along with archeology.

Keywords: Archaeology, Archaeology of Religion, Origin of Religion, Gordon Childe, Marxism, Urban Revolution.

Extended Abstract

This study aims to determine the place of religion in the thought of Gordon Childe, one of the most important theorists in the history of archaeological thought. The reason why Childe was preferred to reveal the perception of religion in archeology is that it both largely reflects the approach of archeology and uses Marxist terminology to strengthen his thought. Considering the quality and impact of Childe's works, it can be easily stated that his perception of religion influenced other fields such as world historiography along with archeology. However, although Childe's thought is discussed in many ways, there are not enough studies on his perception of religion. First of all, the attitude of his father, who was a conservative clergyman, and the Marxist environment he lived in from a young age had an important effect on the shaping of Childe's understanding of religion. Undoubtedly, it is possible to say that his understanding of religion was also effective in these areas. It is possible to say that archeology, which aims to reveal the lives of past societies through material culture, has been indifferent to religion for many years. It can even be stated that this attitude sometimes turns into a negative image. This understanding suggests that in the period called prehistory, religion could not be mentioned, but superstitions could be discussed over the concepts of cult, ritual and shaman. It has been argued that archeology can provide information about technology, subsistence economy and partially social organizations through material culture, but cannot talk about religion and spirituality. Thus, it was thought that religion, which was confined to an abstract area, could not be read through cultural material. According to this, while the pre-Sumerian beliefs had a faint appearance, these beliefs evolved and took on an institutional structure starting from the Sumerians, and thus world religions emerged. Religions have taken on a structure that transcends tribes and stipulates social and moral rules for all humanity. The oracles turned into prophets and the emphasis on reward-punishment came to the fore. The said approach; has centered an evolutionist understanding of religion, from simple to complex,

polytheism to monotheism. Childe's understanding of religion coincides with the above-mentioned view. Childe says that the beliefs of pre-literary societies cannot be known, but we can have information about their status and economy based on tombs and megalithic structures. In fact, according to him, it does not matter much if we know the religious beliefs of these societies. However, the intensity of Marxist terminology draws attention when the post-Sumerian period is mentioned in Childe's works. According to this, religion is the biggest obstacle to progress and development. Childe states that in the past, people were lazy beings who did not like to think and thus accepted the discourses of religion rather than the troublesome ways like science. According to Childe, who states that with the writing, the god turns into the chief capitalist and the temple into the bank, religion reinforces the dominance of the ruling class over the people. However, Childe often prefers the concept of superstition to the concept of religion while presenting his ideas. In this way, it is protected from the reaction of institutional religion. However, it can be easily stated that he positioned religion as a whole against the Enlightenment understanding of science in his works. According to him, religion is an instrument of power that distracts people with vain hopes. According to Childe, although some discoveries such as writing, number system and educational institutions were the developments that took place around the temple by the priests, these should not be seen as positive events that were recorded in the name of religion. Because religion is the biggest obstacle to revolutions. *What Happened in History* and *the Man Make Himself* it can be seen clearly in his work. When Childe's understanding of religion is evaluated as a whole, contradictions are also encountered from place to place. For example, while describing monotheism as bigotry, on the other hand, he can present the fact that the Aryans have a monotheistic religion as a sign of superiority. In this respect, it is possible to say that Childe did not take into account or ignore the historical data of religions of his period while constructing his works. It can be said that Childe's approach to religion, which he puts forward as an obstacle to progress or ignoring religion, plays an important role in historical fiction. Therefore, determining his approach to religion will enable us to better understand the foundations of historical fiction.

Giriş

Maddi kültür üzerinden geçmiş toplumların yaşamlarını ortaya koymayı amaçlayan arkeoloji ile din arasındaki ilişki, bahse konu edilmeyi hak eden bir meseledir. Modern bir bilim olarak arkeoloji, ortaya çıkışını Avrupa'nın geçmişini keşfetmeye yönelik ilgiye ve Avrupa'ya uygarlığı kimin getirdiği sorusuna borçludur (Brami, 2019: 312). Politik ve bilimsel nedenlerin yanında Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi üzerinden varlık sebebini biraz da dine borçlu olmasına rağmen arkeoloji, uzun yıllar dine karşı mesafeli durmuştur. Soyut bir alan olarak kodlanan dinin somut olan maddi kültür üzerinden anlaşılacağı fikri, genelgeçer bir görüş haline gelmiştir. Bu bağlamda arkeoloğun maddi kültür üzerinden ancak teknoloji, geçim ekonomisi ve kısmen sosyal organizasyonlar hakkında bilgi elde edebileceği, fakat din ve maneviyat hakkında herhangi bir veri sağlayamayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla din hakkında ancak kimi heykel ve mezarlardan hareketle bazı yorumlar geliştirilebilir ve bu oldukça sınırlı bir alana işaret etmektedir. Bu hususta Hawkes'in dört aşamalı anlam merdiveni meseleyi açıklar niteliktedir; alttan üste doğru sırasıyla materyal üretme teknolojisi, geçim ekonomisi, sosyal organizasyon ve din/maneviyat basamakları yer almaktadır. Kolaydan zora doğru olan bu sistemde bir arkeoloğun dini anlaması çok güçtür (Hawkes, 1954: 161-162). Bu bakış açısını, insanı "hayvandan moderne" doğru kategorize eden çizgisel tarih anlayışının bir ürünü olarak görmek mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sosyal bilimlerde yaşanan paradigma değişikliğinin etkisiyle başlayan Süreçsel Arkeoloji, dine epifenomenal yani ikincil, ek veya lüzumsuz bir alan olarak da olsa yer vermeye başlamıştır. Ancak arkeologların bu ilgisi Paleopsikoloji sahasına yani ilk dönem insanların psikolojik ve zihin dünyasına hapsedilmiştir. Postmodernizm tartışmaları ile birlikte arkeolojide bağlamsal ya da Post-Süreçsel arkeoloji olarak adlandırılan yaklaşım gündeme gelmiş ancak burada da din; ritüel ve sembolizme indirgenmiştir (Insoll, 2013: 188). Arkeolojik düşünce tarihinde dinin önemsiz bir konu olarak görülmesi, arkeologların maddi kültürü yorumlama biçimlerinde etkili olmuştur. Fakat günümüze yaklaştıkça kültürün başlangıcının dinsel deneyimlere ve inançlara dayandığına dair görüşler ağırlık kazanmaya başlamıştır (Eliade, 2017: 26). Günümüzde özellikle Avrupa ve Amerika'da din ile gündelik hayatın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği fikri öne çıkmaktadır (Steadman, 2016: 15). Bunun sonucunda disiplinlerarası bir alan olarak din arkeolojisi tartışılmaya başlanmıştır (Toprak, 2020). Arkeoloji ile din bilimleri arasında yapılacak çalışmalar sayesinde zenginleştirilmiş metodolojiler geliştirilecek ve böylece uzak geçmişte yaşayan toplumların inanç dünyaları anlaşılacaktır.

Arkeolojik düşünce tarihinde dine yönelik tutumun anlaşılması açısından Gordon Childe'in bilinmesi önem arz etmektedir. Her şeyden öte Childe, kendi dönemindeki mevcut arkeolojik malzemeyi yorumlaması sebebiyle kilit bir rol üstlenmiştir. Diğer bilim alanlarından beslenen Childe, disiplinin ötesine uzanmış ve kendi dönemi için önemli olan sosyo-politik soruları geçmişe yönelterek bir

kurğu inşa etmiştir (Özdoğan, 2014: 167). İki dünya savaşı arasında Avrupa toplumunun içinde bulunduğu durumu teşhis eden Childe, arkeoloji alanındaki eserlerini bu doğrultuda kaleme almıştır. Nazilerin söylemlerine karşı *Aryanlar*'ı (Childe, 2019a) ve “ilerleme” düşüncesinin sorgulanmaya başlandığı ve bunun mutluluk getirmediğinin düşünüldüğü bir zamanda da *Kendini Yaratan İnsan*'ı (Childe, 2010a) yayımlamıştır (Brami, 2019: 337). Böylece hem Nazilerin Almanlara has ırkçı söylemlerini eleştirmiş hem de “ilerleme” mitini yeniden canlandırarak insanlara umut aşlamaya çalışmıştır. Onun ayrıntıları görme yeteneği ve meslektaşlarıyla kurduğu iletişim ağı (Díaz-Andreu, 2017: 92) arkeolojik düşünce tarihi üzerinde etkili olmasını sağlamıştır. Bununla beraber onun en bariz özelliğinin hikâye unsurunu arkeolojiye kazandırması olduğunu söylemek mümkündür (Kelly, 2015: 70).

Bu makale, arkeolojik düşünce tarihinde din algısını, dinin konumunu ve ona yüklenen anlamı Gordon Childe'in çalışmaları üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Arkeoloji ile din ilişkisini ele alan kimi çalışmalara (Droogan, 2012; Insoll, 2004, 2012) ve Childe'in biyografisine, arkeolojiye yaptığı katkılara yönelik eserlere (Gathercole, Irving ve Melluish, 1995; Harris, 1994; Sherratt, 2004; Trigger, 1980) rastlamak mümkündür. Ancak ilgili literatürde Childe gibi arkeolojik düşünce tarihinin önemli bir teorisyeninin din hakkındaki düşüncelerine yer verilmemiş olması, bu boşluğun doldurulması hususunda bizi cesaretlendirmiştir. Ayrıca Marksist teorinin arkeolojideki ilk ve en önde gelen isimlerinden olan Childe'in din anlayışı Marksist düşünceyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir (Droogan, 2012: 74). Bilindiği gibi Marksist yaklaşım dini, iktidar sahiplerinin kendi hegemonyalarını gizlemek ve korumak adına üretilen bir kurum olarak açıklamaktadır (Renfrew, 2000: 50).

Ülkemizdeki dinler tarihi çalışmalarının ağırlıklı olarak yazılı metni referans alan dinî geleneklerle sınırlanması, uzak geçmişin kadim inançlarının büyük ölçüde kapsam dışında bırakılmasına sebep olmaktadır. Yazılı kayıtlara sahip olmadığımız dönem inançlarına ilişkin çalışma sayısı çok sınırlı olmasına karşın çok sayıda verinin bulunduğu Sümer, Babil ve Asur dönemleri hakkında hâlâ daha evrimci din anlayışını sürdüren çalışmalara rastlamak oldukça düşündürücüdür. Sözgelimi eski Mezopotamya inançları ve iktidar arasındaki ilişkiyi inceleyen kimi çalışmalarda ilerlemeci/evrimci din anlayışının merkeze alınmaya devam ettiğini görmek mümkündür. Buna göre Sümerler yazıyı icat etmekle kalmamışlar, totemizm ve animizm gibi dinin ilk evrelerini de geçerek daha ileri safhalara ulaşmışlardır (Durmuş, 2019: 24; Ünsal, 2019: 53). Bu durum söz konusu alandaki çalışmaların eğilimini göstermesi ve dinler tarihi alanındaki çalışmaların göz ardı edilmesini göstermesi açısından önemlidir. Tüm bu sebeplerden ötürü Gordon Childe gibi arkeolojik düşünce tarihi üzerinde etkisini sürdüren bir teorisyenin din algısı önem kazanmakta ve bu çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Çalışma boyunca Childe'in kimi yaklaşımlarında tespit edilen çelişkilere ve öne sürdüğü fikirlere karşı öne sürülen delillere de yer verilmiş, ancak bir makalenin sınırlarını aşması endişesinden ötürü tümüne değinilmemiştir. Böylece bu çalışmada

arkeolojinin dine yönelik klasik bakışının Childe izleği üzerinden açığa çıkarılması hedeflenmektedir.

1. Gordon Childe (1892-1957): İdeolojiler Çağında Entelektüel Bir Yaşam

Arkeoloji alanında XX. yüzyılın en önemli düşünürleri arasında gösterilen Gordon Childe, 1892 yılında Avustralya'nın Sidney şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası İngiltere göçmeni Anglikan bir piskopos olan Childe, dinî ritüelleri ön planda tutan muhafazakâr bir aile ortamında yetişmiştir. Babasının dar görüşlü ve tutucu biri olması sebebiyle o, dine karşı mesafeli bir tutum içinde olmuştur (Trigger, 1986: 3). Bunun yanı sıra gençlik yıllarında Marksist hareketlerle tanışmasının da dine karşı mesafeli tavrında etkili olduğu söylenebilir. Hatta kimi araştırmacılar onun zamanla zihin dünyasında Marksizm'i Anglikan Hıristiyanlığının yerine ikame ettiğini iddia etmiştir (Sherratt, 2004: 492). Sidney Üniversitesi'nde Latin ve Roma düşüncesi üzerine eğitim alan Childe, klasik antik dönem düşüncesi ve felsefe alanında kendisini yetiştirmiştir. Oldukça başarılı bir eğitim hayatı geçiren Childe'in kitaplarla kurduğu samimi ilişkinin arka planında memnun olmadığı dış görünüşünün ve küçükken yakalandığı hastalıktan ötürü aksanlı konuşmasının meydana getirdiği travmanın da payının olduğu düşünülmektedir (Sherratt, 2004: 40).

Childe böylece sosyal hayatta yakalayamadığı başarıyı akademik alanda elde etme yoluna gitmiş olabilir. Bu başarı onun I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Oxford Üniversitesi'ne burslu olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Trigger, 1980: 32). Burada maddi kültür ile tanışan ve bu alanda eğitim gören Childe için arkeoloji önemli bir dönüm noktası olmuştur. Childe, Oxford'da özellikle John Myres ve Sir Arthur Evans gibi Ege, Kıbrıs, Yunanistan ve Doğu Akdeniz'de önemli kazılar sürdüren akademisyenlerden etkilenmiş ve bu bölgelere ilgi duymuştur. Bunun yanında Childe, İngiltere'de bulunduğu süre içerisinde siyasi faaliyetlerden geri durmayarak savaş karşıtı Marksist organizasyonlarda yer almıştır (Irving, 1995: 36). 1917'de Sidney'e geri dönmüş ancak burada da çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Başarılı kariyerine rağmen Sidney'de başvurduğu üniversitelerde işe alınmamış ve hatta yürüttüğü lise öğretmenliğinden Bolşeviklik propagandası yaptığı gerekçesiyle kovulmuştur.²

Akademide kendisine yer bulamayan Childe siyasete girmiş ve 1921 yılında görevli olarak İngiltere'ye gönderilmiştir. Ancak buradaki aktif siyasi hayatı da fazla sürmediğinden yeniden akademik çalışmalara yönelmiştir. Onun klasik döneme ve Batı dillerine olan hakimiyeti müze ve kazı alanı ziyaretleriyle birleşince ardı sıra eserleri yayımlanmaya başlamıştır.³ Yıldızı parlayan Childe, Edinburg Üniversitesi'nde işe girmiş ve burada yaklaşık 20 yıl çalışmıştır. Başta Kuzey Amerika, Sovyetler Birliği ve Yakın Doğu olmak üzere çok sayıda bölgeye geziler düzenlemiş ve meslektaşlarıyla bir araya geldiği müze ve kazı ziyaretleri

² Childe'in siyasi fikirlerinden ötürü yaşadığı problemler bununla da sınırlı kalmamış ve 1945 yılında ABD'ye girişi yasaklanmış ve âdeta istenmeyen kişi ilan edilmiştir. Bkz. (Sherratt, 1996, s. 18)

³ Childe'in çalışmaları için bkz. (Gathercole, Irving ve Díaz-Andreu, 2009)

gerçekleştirmiştir. Sovyet Rusya'sına düzenlediği gezilerden sonra Marksist bakış açısını arkeolojiye uygulayan Childe, (Trigger, 2014: 326) bunun Avrupa'daki en önemli savunucusu olmuştur. 1946 yılında Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nde yönetici olarak göreve başlayan Childe, uzun yıllar bu görevi yürütmüştür. Emekli olduktan sonra Avustralya'ya dönen Childe, 1957 yılında New South Wales'te intihar ederek hayatına son vermiştir. Childe'in intiharıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmesine karşın onun hayatının belirli dönemlerinde karamsarlıktan ötürü intiharı bir seçenek olarak düşündüğü anlaşılmaktadır (Peace, 1995: 131). Nitekim yaşamının sonlarına doğru Marksist uygulamaların sebep olduğu hayal kırıklıklarının ve karamsarlığın intihar etmesine yol açtığı öne sürülmektedir (Trigger, 1980: 166).

Çok sayıda çalışma kaleme alan Childe'in eserleri bize ilgi alanları ve düşüncesindeki değişim hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Childe'in fikir ekseninde 1920'lerde Alman düşünürleri, 1930-1940'lı yıllarda yayımlı politikalar ve 1950'lerde ise evrimci yaklaşım etkili olmuştur (Sherratt, 1990: 7). Çok keskin hatlarla dönemlendirmek mümkün olmasa da Childe'in eserlerinden hareketle düşüncesinin iki evresinden söz edilebilir. Buna göre ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse onun 1922-1935 yılları arasını kapsayan ilk dönem eserleri daha çok Avrupa'nın tarihöncesi dönemlerini anlamaya ve Avrupa uygarlığının kökenlerini tespit etmeye yöneliktir. Arkeolojinin ortaya çıkışında da son derece baskın olan bu romantik bakış açısının Childe'in eserlerine de nüfuz ettiği söylenebilir (Sherratt, 1990: 6). Sonraki yıllarda kaleme aldığı çalışmalarında ise, insanın erken dönemden itibaren yeryüzü macerasını mercek altına almıştır. İkinci dönem çalışmalarında Marksizm ve sosyal evrimciliğin önemli bir katkısının olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda Childe, Kendini Yaratan İnsan ile Tarihte Neler Oldu? (Childe, 2009) isimlerini taşıyan eserlerinde tarih kurgusunu ve dine dair görüşlerini büyük ölçüde ortaya koymaktadır. Onun din hakkındaki görüşlerine yer vermeden önce geçmişe dair teorik yaklaşımlarını ele almak meseleyi daha anlaşılır kılacaktır.

2. Batı Medeniyetinin Kaynağı olarak Doğu ve Aryanlar

Modern bir bilim olarak arkeolojinin ortaya çıkışının temelinde Avrupalıların erken dönemdeki yaşantılarını ortaya koyma çabası vardır (Trigger, 2014: 157). Bu bağlamda Childe, 1925 yılında yayımladığı arkeoloji alanındaki ilk çalışmasında (Childe, 1958) bir bakıma o güne kadar Avrupa'nın tarih öncesine ait verileri ustalıkla bir şekilde bir araya getirir. Eser kısa sürede Avrupa'nın erken dönemleri için temel başvuru kaynağı haline gelir. Childe, Avrupa prehistoryasının anlaşılmasının yolunun Doğu'yu anlamaktan geçtiğinin farkındadır. Çünkü Mezopotamya, Mısır, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Balkanlar, iyi tarihlenmiş oldukça zengin arkeolojik verilere sahiptir. Dolayısıyla Doğu'nun söz konusu zenginliğinden hareketle Avrupa prehistoryası araştırmalarında dikkate alınacak ilkelerin belirlenmesi gerekmektedir (Childe, 2010b: 235). Böylece onun Doğu ile ilgilenmesinin temel nedeninin daha çok pragmatik kaygılarla Avrupa arkeolojisi

için bir metodoloji geliştirmek, Batı uygarlığının kökenini ve Avrupa'ya geliş güzergahını ortaya koymak olduğu ifade edilebilir.

Childe, 1926 yılına gelindiğinde ise Aryanlar isimli çalışmasını yayımlar. Onun temelde Almanya'da etkisini göstermeye başlayan üstün ırk söylemine karşı bir tepki olarak bu çalışmayı kaleme aldığı öne sürülmektedir. Ancak bu durum, Childe'in Aryanlar'ı diğer ırklarla bir tuttuğu anlamına da gelmemektedir. Childe, eserinde Aryanlar'ın sadece Almanlarla ilişkilendirilemeyeceğini aslında bir bakıma onların Avrupa'nın öncüleri oldukları savını işlemektedir. Daha ilerde de değinileceği üzere Childe'in geçmişi inşasında, "bugün"ün hayati bir önemi bulunmaktadır. Bu bağlamda Aryanlar'da XX. yüzyılda Batı'nın neden Doğu'ya göre daha fazla "ilerleme" kaydettiğinin cevabını bulmak mümkündür. Childe, Avrupa'nın Mezopotamya ve Mısır'a oranla bin beş yüz yıl geride başladığı "ilerleme" yarışını nasıl açık ara önde sürdürdüğüne ve Antik Doğu'nun gerileyişine karşın Hint-Avrupa dil ailesinin başarısının sebeplerine odaklanır (Childe, 2019a: 20). Ancak arkeolojik verilerden hareketle Aryanların üstünlüğünü ispatlayamayacağını farkındadır. Çünkü Avrupa'da Neolitik devre geçişi sağlayanlar ya da bronz ve demir kullanımını başlatanlar Aryanlar değildir. Peki ama bu durumda Aryanların uygarlığa nasıl bir katkısından söz edilebilir? Childe'in bu soruya verdiği cevap ilginçtir ve aslında Avrupa'nın modern dünyadaki durumunu da açıklar niteliktedir. Buna göre Aryanlar hakimiyet kurdukları alanlarda Asurlular gibi kültürel mirası yıkmayıp bunlardan nasıl yararlanacaklarını biliyorlardı. Böylece her yerde ilerlemenin kurucuları olarak karşımıza çıkan Aryanlar, dağınık halde bulunan Doğulu ve Batılı toplulukları Avrupalı bir bütünde harmanlamış ve savaş, ticaret ile sanat gibi farklı alanlarda "ilerici" bir toplum ortaya koymuşlardır. Tüm bunları da sahip oldukları mükemmel dil ve onun ürünü olan zihniyet sayesinde gerçekleştirmişlerdir (Childe, 2019a: 294-295). Childe'in Avrupalıların üstünlüğünü merkeze alan bir varsayımdan hareketle, kurgusal bir geçmiş inşa etme görevi üstlendiği görülmektedir. Dolayısıyla Aryanlar, bir bakıma Batı'nın modern dönemdeki durumunu geçmişe yansıtma çabasının ürünü olarak da görülebilir.

Childe'in, Aryanların üstünlüğünü ortaya koyma çabasında dikkat çeken argümanlardan biri de din unsurudur. İlerde de ifade edileceği üzere onun düşüncesinde din; yazı öncesi dönemler açısından bir bilinmezi ifade ederken şehirleşme sonrasında ilerlemenin önündeki bir engel olarak belirir. Ancak Childe açısından Aryanların üstünlüğü söz konusu edildiğinde ilginç bir şekilde din olumlu bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre müstesna zihinsel yeteneklere sahip olan Aryanların dine ahlaki bir anlam yüklemeleri ve millet sınırlarını aşan bir çağrıyla tüm insanları inanca davet etmeleri aslında şaşırtıcı değildir. Bu nedenle ilk büyük dünya dinlerinden olan Budizm ve Zerdüştilik Aryanların eseriydi ve bu dinlerin propagandası Aryan dilinde yapılmıştı. Kutsal Yasa/Kozmik Düzen (Dharma) kavramının da Aryanlarla ilişkili olduğunu iddia eden Childe'a göre, Aryanlar görüntü itibarıyla her ne kadar barbar olsalar da tek bir ilaha, bir Gök Tanrı'ya tapınmaları sebebiyle övgüyü hak etmektedirler (Childe,

2019a: 21-22). Böylece Aryanlar, bir bakıma kurumsal dinin de kurucuları olarak sunulmaktadır. Bu din tarihinin Avrupa-merkezci bir okuması olarak da görülebilir. Çünkü gerek yerel ve gerekse kurumsal dinlerin tümünde monoteist temayüller görülmektedir. Ancak bunların süreç içerisinde dejenerasyona uğrayarak dönüşmüşlerdir (Demirci, 1996: 25) Dolayısıyla Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi kurumsal dinlerin kökenini Aryanlar ile açıklamaya çalışmak mümkün değildir. Bu bağlamda Childe’in söz konusu yaklaşımının dinler tarihi verileri ile çeliştiği ve onun söz konusu alandaki çalışmaları görmezden geldiği anlaşılmaktadır.

3. Geçmişe “Devrim”ci Bakış

Childe, geçmiş “ilerleme”nin önemli dönüm noktaları üzerinden inşa eder. Arkeoloğun bir tarihçi daha doğrusu bir kültür tarihçisi olduğunu (Childe, 2019b: 17) öne süren Childe’a göre yazı öncesi arkeolojisi, “insan hayvanının emek yoluyla nasıl insan haline geldiğini” ortaya koyar (Childe, 2009: 39). Dolayısıyla onun amacı, insanlık tarihinin bilhassa erken evrelerinde yaşanan “devrim”leri ortaya çıkarmaktır (Childe, 2010a: 19). Böylece arkeolojiye; ekonomi, üretim ve bunların sosyal yaşam üzerinde meydana getirdiği kökten değişiklikleri ve gelişimi tespit etme rolü verir. Kuşkusuz bunun için Childe’in düşüncesinde Marksist bakış açısını yansıtan “devrim” sözcüğü hayati bir rol üstlenmektedir. Tüm bunları yaparken Childe, sık sık Endüstri Devrimi’ni örnek olarak seçer (Childe, 2010a: 14). Bu aslında onun düşüncesinin hareket noktasını teşkil etmektedir. Endüstri Devrimi’ni merkeze alan Childe, daha önce gerçekleştiğini düşündüğü şehir ve Neolitik devrimlerini de bu noktadan hareketle yorumlar.

Childe, ilk dönemlerden günümüze kadar olan geçmiş kategorize ederken sosyal antropolojinin kurucusu kabul edilen Edward B. Tylor (ö. 1917) ve evrimci Herbert Spencer’in (ö. 1903) yaklaşımlarını eleştirir ve Amerikalı antropolog Lewis Henry Morgan’ın (ö. 1881) şemasını merkeze alır. Dolayısıyla Vahşilik, Barbarlık ve Uygarlık dönemleri üzerinden bir geçmiş inşasını teklif ettiği söylenebilir. Ona göre Morgan’ın üçlü sistemini önemli kılan temel unsur Marks ve Engels’in de bu şemayı benimsemiş olmalarıdır (Childe, 1994: 16). Çünkü bu yaklaşım materyalist tarih anlayışı açısından oldukça elverişlidir. Bu bağlamda Childe, Danimarkalı Christian J. Thomsen’in (ö. 1865) Üç Çağ Sistemi’ni (Taş, Bronz ve Demir) de onaylamakla kalmaz bunların aynı zamanda söz konusu çağların bilim düzeylerini ve ekonomilerini de ortaya koyduğunu iddia eder (Childe, 2010a: 32). Onun bu kategorileri kullanmasındaki temel sebebin ekonomik faktörleri açıklamadaki işlevselliği olduğu öne sürülebilir. Ancak sosyal antropoloji açısından son derece sorunlu olan ve hatta uzak geçmişteki insanları küçümseyen bu kavramların Childe tarafından ısrarla kullanılmaya devam edilmesi oldukça düşündürücüdür (Brothwell, 2009: 194).

Childe’in “devrim”leri ilerleme ve gelişme kavramlarıyla ilişkilidir. O, kendi döneminde yaşayan diğer pek çok sosyal bilimci gibi ilerlemeci bir anlayışa sahiptir. Childe, uzak geçmişe yönelik romantik yaklaşımları eleştirir ve yaban

yaşamının tehlikelerini ön plana çıkarır (Childe, 2010a: 10). Ona göre insanlık tarihi bir bakıma “gelişim”in tarihidir. Paleolitik’ten Roma İmparatorluğu’na kadar olan süreci ele aldığı çalışmasının sonunda Childe: “Ortada sürekli değilse de gerçek bir gelişme vardı” der (Childe, 2009: 94). Ancak onun ilerlemecilik anlayışı kültürel evrimi savunan Morgan ve Tylor’ın anlayışından farklılık gösterir. Childe’ya göre bu düşünürler, tüm toplumları XIX. yüzyıl kapitalist demokrasisiyle yönetilen ve tek bir hedefe doğru gelişme gösteren toplumlar olarak hayal ettiler. Ancak o, etnografyanın bize farklı şeyler söylediğini, sözgelimi Eskimolar’ın, tarihin bir evresinde gelişimlerinin durduğunu ifade etmektedir (Childe, 2019b: 59). Aslında Childe burada bir Marksist olarak ilerlemenin son halkasının kapitalizm olmasını eleştirmektedir. Ancak tüm bu iddialara karşın geçmişin sadece “ilerleme” kavramı üzerinden ele alınamayacağı ve hatta “ilerleme”nin tanımının muğlak olduğu aşîkârdır. Çünkü insanların tarih boyunca sürekli ilerlemek ve daha çok maddi verim elde etmek adına davranışlar sergilemedikleri görülmektedir (Kristansen, 2013: 328). Diğer yandan her değişimin ilerleme kabul edilip edilmeyeceği ve ilerlemenin oldukça karmaşık olan insan yapısını ne kadar açıklayabildiği de tartışmalıdır.

Childe, bütün insanlık tarihini aşağıda ifadesini bulan üç devrim üzerinden açıklar. Aslında bu üçlü tasnif daha önce Thomson, Morgan ve Tylor’a uzanan bir zihnin ürünüdür. Buna göre Childe’in insanlık tarihindeki üç önemli devrimi ise sırasıyla şöyledir.

1. Neolitik devrim: MÖ. 12 binlerde bitki yetiştirme ve hayvanları evcilleştirme ile gerçekleştirilmiştir. (Vahşilikten Barbarlığa geçiş)
2. Şehir devrimi: kabaca MÖ. 4 binlerden itibaren Nil, Fırat ve İndus nehirlerinin alüvyonlarında bulunan köylerin şehirlere dönüşmesiyle gerçekleşmiştir.
3. Endüstri devrimi ise coğrafi keşiflerin ardından Avrupa’da gerçekleşmiştir (Childe, 2009: 36-38).

Childe, yukarıdaki tasnifte de görüleceği üzere Marksist bir bakış açısıyla geçmişî ekonomi ve üretim gibi parametreler üzerinden ele alır. Ancak burada hemen şu belirtilmelidir ki Childe, Marksizm’i de kendi fikirleri doğrultusunda yorumlamış ve bu sebepten Marksist teorisyenlerin de eleştirisine maruz kalmıştır (Sherratt, 1990: 8). Childe, zengin araştırma sonuçlarına dayanarak “avcı-toplayıcılık”tan çiftçiliğe geçişi sosyo-ekonomik kavramlarla ortaya koyan ilk arkeologtur (Gathercole, 2013: 62). İlk devrimle beraber insan besin aramaktan besin üretme aşamasına geçmiş, ikinci devrimle beraber ise ticaret ve ekonomiye dayanan şehir ekonomisini kurmuştur (Childe, 2010b: 222). Diğer bir ifadeyle Neolitik devrim vahşetten barbarlığa, asalaklıktan kurtulup doğayla ortaklığa (Childe, 2009: 63) sebep olmuştur. Ancak Childe, diğer sosyal evrimcilerden farklı olarak tek bir Neolitik kültür bulunmadığını ve farklı Neolitik kültürlerin mevcut olduğunu belirtmiştir (Childe, 2009: 78).

Şehir devrimi ise yeterli besin üreticiliğinden uzmanlık gerektiren imalat ve dış ticarete dayalı bir dönüşüme geçişi sağlamıştı. Bronz çağına gelindiğinde artık uzmanlık alanları iyice artmış ve artı ürün zorunlu bir hâl almıştı. Childe, şehir devriminin emperyalist baskılar neticesinde diğer toplumlara benimsettirildiğini öne sürmüştü. Çünkü bazı topluluklar yeni ekonominin faydalarını anlamayacak kadar geri ve beceriksizdiler. Dolayısıyla günümüzde Batı kapitalizminin sömürge yoluyla bağımlı ülkelere yayılması gibi bu dönemde de devrim kolonileştirme yoluyla yayılmıştır (Childe, 2010a: 123-126). Bu bağlamda Childe, her ne kadar devrimleri son derece önemli ve gelişmenin ana unsuru olarak görse de bu durumun aynı zamanda bazı insanları ekonomik açıdan geriye ittiğini de ifade etmektedir. Zamanla insanlar giderek kiracı ve hatta köle durumuna düşmüşlerdir (Childe, 2010a: 159). Aslında bu durum üçüncü devrim olan Sanayi Devrimi'ndeki işçi sınıfının durumuyla paralellik oluşturmakta ve böylece modern dönemdeki olayların tarihsel kökenleri inşa edilmektedir.

Ekonomi, sınıf ve teknoloji gibi kimi saiklerden hareketle zamanı bölerek kategorize eden Childe'in yaklaşımı çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Söz konusu yaklaşımın zamanı algılayış ve yorumlayış biçimimizi olumsuz etkilediği, çünkü zamanın akan bir nehir gibi olduğu ve dolayısıyla bir süreklilik arz ettiği öne sürülmüştür (Hodder ve Hutson, 2010: 185). Yine benzer şekilde Childe'in şeması, Avrupa'nın Tunç Çağı madencilerinden Yunan demokrasisine ve nihayetinde Endüstri Devrimi'ne ulaşan düz bir evrim çizgisini izlemektedir. Avrupa'nın başarısına karşın Doğu'nun ihtişamını despotik ve baskıcı rejimler sebebiyle kaybettiğini ve böylece "ilerleme"nin Avrupa'ya transfer olduğunu öne süren görüşü de çeşitli açılardan eleştirilmiştir (Shennan, 2013: 196).

4. Tarihin Erken Dönemlerinde Dini İnançlar

Childe'in din hakkındaki düşüncelerini anlayabilmek için ilk olarak onun uzak geçmişte yaşayan insanlara yönelik tutumunu bilmek yerinde olacaktır. O her şeyden önce "ilkel insan"ın bir düşünme yetisine sahip olduğunu kabul eder. Kendini Yaratan İnsan adlı çalışmasında Childe, uzak geçmişte yaşayan insanların düşüncelerinin aritmetik ve uygulamalı bilimlere yönelik tecrübelere ulaşmadığını, tam aksine bu düşüncelerin onları batıl inançlar çıkmazına soktuğunu ifade etmektedir (Childe, 2010a: 41). Oysa aynı eserde birkaç sayfa sonra ilk insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için hatırı sayılır bir astronomi, botanik, jeoloji ve zooloji bilgisine sahip olduklarını ve bu birikimin aktararak bilimin temelini oluşturduğunu öne sürerek çelişkiye düşmektedir (Childe, 2010a: 44). Ayrıca Childe'in tarih anlayışının temelinde kendini var eden insan düşüncesinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Kendini Yaratan İnsan kitabını "İnsanı insan yapan, insandır" cümlesiyle sonlandırır (Childe, 2010a: 166). Dolayısıyla bu fikir dışarıdan bir müdahale, vahiy ya da yardım olanağını yok sayan bir yaklaşım olarak tezahür etmektedir.

Burada Childe'in uzak geçmişte yaşayan insanların inançlarını ifade etmek üzere kullandığı batıl-boş inanç (superstition) kavramı üzerinde durmak yerinde

olacaktır. O eserlerinde din, inanç ve dinî inanç kavramlarının yanında ağırlıklı olarak hurafe/batıl/boş inanç kavramını kullanmaktadır. Childe'in superstition kavramını James Frazer'dan (ö. 1941) almış olması muhtemeldir.⁴ Zanaatlerin ancak sihirsel reçetelerden sıyrıldıktan sonra bilime katkı sunmaya başladığını belirten Childe, (Childe, 1950: 18) bu hususta Frazer ile aynı fikri paylaşır. Akli kavramlara ve bilimsel bir temele dayanmayan, doğa olaylarını genellikle okült ve doğaüstü nedenlere bağlayan kabilesel ve kişisel inançlar olarak tarif edilen batıl inanç, varsayılan zararlardan korunmak ve faydaları sağlamak için başvuru davranış eğilimi olarak da ifade edilmektedir. Kelimenin Batı kökenli formundaki "Superstition" kelimesindeki super öneki, ispatlanmamış bir aşırılığı, maddi dünyaya yönelik manevi ve büyü müdahaleyi kabul etmeye hazır olma halini işaret etmektedir (Gardner, 1954: 120). Yaşadığı dönemdeki düşünsel paradigma söz konusu edildiğinde, Childe'in dinî inançları ifade etmek üzere bu kavramı neden tercih ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda genel olarak zihinsel ve ruhsal düşünceye yönelik özgürleşme hareketinin Rönesans ve Reform hareketlerinin sağladığı zemin üzerinden ancak XVIII. yüzyılda gerçekleştiği kabul edilmektedir (Gardner, 1954: 122). Evrimci bilim insanları, eskiçağ insanının şümulü bir dine sahip olamayacağına, çünkü bunu gerçekleştirebilecek zihinsel ve tinsel yeterliliğe sahip olmadığına dair bir varsayıma inanmışlardı (Eliade, 2018: 34). Dolayısıyla bu düşünsel zemin üzerinden hareket eden Childe, din kavramı yerine batıl inanç kavramını tercih eder ve böylece doğrudan kurumsal dinin tepkisinden de sıyrılmış olur. Ancak çok açıktır ki Childe'in batıl inanç kavramı ile kastettiği dinden başka bir şey değildir. Nitekim Childe'in bu kavramı tarihin erken dönemlerinden kurumsal dinin mevcut olduğu döneme kadar kullanmayı sürdürmesi bunun açık bir göstergesidir.

Childe'in tarih anlatısında bir kültür; ekonomi, sosyoloji ve ideoloji olmak üzere üç temel unsur üzerinden ele alınmaktadır. İdeoloji başlığı altında bilim, sanat ve spor başlıklarıyla beraber numenolojiye de yer verir. Bunun altında ise ölü gömme tipleri, heykelcikler, ritüel objeleri ve ayinler yer almaktadır (Childe, 2019b: 136). Ayinlere örnek olarak yamyamlığı vermesi bir bakıma Childe'in dine bakışı hakkında ipucu vermektedir. Aslında Childe'in bu kategorisi hem dine karşı arkeolojinin 1960 öncesindeki tutumunu yansıtmakta hem de Süreçsel arkeolojinin yaklaşımına perde aralamaktadır.

Childe, erken dönemlerde kaleme aldığı Doğu'nun Prehistoryası'nda Mısır, Mezopotamya, İran ve Hint coğrafyalarını ele alır ama din ile ilgili genellikle sessiz kalmayı tercih eder. Sadece mezar ve ölü gömme gelenekleriyle ilgili kısa mülahazalarda bulunur (Childe, 2010b: 133). Childe, büyüsel ve dinsel geleneklerin ayrıntılarda sonsuz sayıda değişken barındırdığını, dolayısıyla arkeologların yazılı kayıtların ve şifahi geleneklerin olmadığı dönemler için maddi kültür üzerinden dini anlamalarının imkânsız olduğunu belirtmektedir. Ona göre arkeologlar belirsiz bir alan olan dine yönelik çalışma yapmaktansa çalışma

⁴ Frazer'in Klasikleşmiş eserinde "Superstition" kavramı eserin odağını oluşturmaktadır. Bkz. (Frazer, 1983)

alanlarını teknolojik meselelerle sınırlandırmalıdır (B. Trigger, 2014: 331-332). Bu durumda yazılı kayıtlara sahip olmadığımız dönemlere ait megalitik mezar taşlarının tarihsel fonksiyonlarına, ekonomik ve sosyal yönlerine odaklanmamız gerekir. Childe'a göre söz konusu yapıları inşa edenlerin buraya ait duygu, düşünüş ve inanışları sonsuza kadar kaybolmuştur ve üstelik bunlar birer yanılısamadır. Dolayısıyla bunların pek de bir önemi yoktur (Childe, 2019b: 175). Oysa günümüzde meselenin bu kadar indirgemeci tarzda ele alınamayacağı, söz konusu yapıların sadece güç ve iktidar ile ilişkilendirilmemesi gerektiği, meselenin mit ve hafıza gibi farklı boyutlarının da bulunduğu haklı olarak tartışılmaktadır.

Dinin maddi kültür üzerinden anlaşılamayacağını (Childe, 1994: 47) ve aslında pek de önemli olmadığını ima eden Childe, Neandertallerin ölü gömme tören ve kurallarının beklenmedik bir durum olduğunu ve ekonomik olmayan bir eyleme dönüştüğünü ifade etmektedir. Buna göre söz konusu “hayvan görünümündeki yaratıklar” ölüm dehşeti karşısında “ilkel” duygularla düşsel düşünmeye başlamışlardır. Dünya yaşamının tümüyle son bulmayacağına inanan bu varlıklar, yeni yaşamda ölenlerin ihtiyaç duyacakları aletleri de beraberinde gömmüşlerdir. Childe'a göre; “böylesine eski çağlarda rastlanan bu hazin ve boş çabalar, Piramitler ve Tac Mahal gibi büyük mimari yapıları esinleyecekti.” (Childe, 2010a: 46) Onun bu yaklaşımı XIX. yüzyıldaki hâkim olan materyalist/pozitivist paradigma ile örtüşmektedir. Ekonomi, teknoloji ve gündelik hayat ile ilişkilendirilemeyen durumlar, “ilkel insan”ın korkuları neticesinde ortaya çıkan tuhaf inançlar ve davranışlar olarak değerlendirilmiştir. Bu durum Childe'ın batıl inanç kavramıyla geçmişten günümüze tüm dinleri kastettiğinin açık bir ifadesidir.

Paleolitik döneme ait olan mağara resimlerinin mahiyeti ile ilgili tartışmalarda Childe, XX. yüzyılda egemen olan görüş ile aynı çizgidedir. Ona göre Paleolitik kaya resimleri o dönem insanının sanat ve zooloji bilgisinin düzeyini ortaya koymakla beraber, tamamen pragmatik kaygılarla yapılmıştır. Buradaki çizimlerin temel amacı avı kolaylaştırmak için büyüsel bir etkinliktir. Childe'a göre söz konusu resimleri yapanlar gerçekten ustaydı ama bu durum onları avcı olmaktan kurtarmamıştır. Çünkü hayvanların gerçek boyutlarda ve çeşitli pozisyonlarda çizilmiş olmaları bunun ancak avcı gözüyle hayvanları izleyen ve tanıyan kişiler tarafından yapıldığını ortaya koymaktadır (Childe, 2010a: 51-52). Childe başka bir eserinde, sanatçı-sihirbazlar tarafından yapılan resimlerin muhtemelen ölü hayvanlar üzerinde yapılan gözlemler neticesinde ortaya çıktığını ve onlara avdan pay ayrıldığını ifade eder. Ancak bunun estetik kaygılarla olmadığını ısrarla vurgular. O, dinî düşüncenin temeliyle ilişkilendirmek istercesine her yıl ilk av hayvanının etinin yenmeyerek kurban geleneğinin başladığını ifade eder. Childe'a göre elbette bu mağara resimleri, sanatçı-sihirbazların/büyücülerin eylemleri ve kurban anlayışları tamamen batıl inançlara dayanmaktadır (Childe, 2009: 54-55). Ancak mağara resimleri üzerine yapılan çalışmalar bize söz konusu çizimlerin bulunduğu mekânların ve kullanılan

tekniklerin gelişi güzel seçilmediğini, zihinsel planda kozmoloji ile iç içe bir inanç barındırdığını ortaya koymaktadır (Lewis-Williams, 2019: 197).

Childe, din ile büyü arasında temelde bir fark bulunmadığını öne sürer ve büyüün kökeni hususunda Tylor ve Frazer'in yaklaşımlarını benimser. Dini tören ve sunakların büyü yoluyla tanrıları uzlaştırmak gibi bir amacının bulunduğunu iddia eder. Ona göre bu uygulama ve düşünceler peşin kabullere dayanmaktadır. Dolayısıyla Childe'a göre bilimin kökeni, kesinlikle doğrudan din ya da büyü değildir. Ona göre bilim zanaatlardan doğmuş ya da onlarla eş zamanlıdır. Childe, bir adım daha ileri giderek tedavi ve astronomi gibi din ile ilişkilendirilen zanaatların da bilimsel değeri haiz olmadığını savunur (Childe, 2010a: 157). O, Babil ve Mısır'da hastalığın şeytan veya diğer büyüsel varlıklarla ilişkili olarak kabul edildiğini ve bu sebeple birkaç faydalı ilaç dışında tıp biliminin Doğu'da gelişmediğini öne sürer. Çünkü ona göre buradaki hekimler çeşitli törenlerle kötü ruhları uzaklaştırmakla meşguldüler (Childe, 2010a: 154).

Childe, zaman zaman yukarıda ifade edilen görüşüyle tezatlık oluşturan yorumlarda da bulunur. Mesela Mısır'da bulunan piramitlerin inşasını büyük bir hayranlıkla aktaran Childe, Mısırlıların ölümlerle ilgili garip inançlarının anatomî, geometri ve mühendislik gibi daha yararlı işlere uygulanabilecek bilimsel buluşlara sebep olduğunu belirtmektedir (Childe, 2010a: 119). Bu bakımdan Childe açısından din ile bilim kaynak itibarıyla insanın farklı yönleriyle ilgilidir. Dolayısıyla ikisinin aynı kaynaktan türediğini söylemek mümkün değildir. Bilim insanın gözlem ve deney gibi tecrübelerinin rasyonel zemin üzerinden binbir türlü zorlukla elde ettiği verileri ifade ederken din, korku sonucu düşünmek yerine kolaycılığı tercih eden insanın zihninde kurguladığı mantık dışı bir fenomendir. Oysa bilim ile dinin eski çağlarda birbirinden ayrı düşünülmediği ve söz konusu ayırımın birkaç asırlık geçmişe sahip olduğu unutulmamalıdır. Çünkü bu dönemde sözgelimi doğa ve şifa ile ilgili alanlarda bilgi sahibi olmak bir ayrıcalık olmanın ötesinde bir zorunluluktur. Dolayısıyla bilimin kökenlerinin eski çağ toplumlarının şifacılarından ve din adamlarından ayrı düşünülmemeyeceği aşikârdır (Dawson, 2003: 219). Bu bakımdan Durkheim'in görüşleri göz önünde bulundurulduğunda toplumsal büyük kurumların tamamının kökeninin dine dayandığı bile söylenebilir (Durkheim, 2011: 564).

Neolitik devrim söz konusu edildiğinde Childe, bunun insan düşüncesi üzerinde etkili olduğunu ve bu durumun dini de biçimlendirdiğini ancak, Neolitik inançların mahiyetinin bilinemeyeceğini ifade eder. Hatta Childe, "Neolitik uygarlık"tan söz edilemeyeceğini ve sadece birkaç temel ilkedden bahsedilebileceğini belirtir (Childe, 2010a: 75). Böylece "Neolitik din"den söz etmenin zor olduğunu belirten Childe, bu dönemde ölümlerin gösterişli törenlerle toprağa verilmesi ile toprağın verimliliğinin artması arasında bir ilişki kurulabileceğini ama bunun tüm Neolitik toplumları teşmil edecek kanıtların bulunmadığını ileri sürer. Benzer şekilde Childe, Neolitik dönemde Ana Tanrıça ve fallus inançlarını toprağın verimliliği ile ilişkilendirir (Childe, 2009: 79-80). Yine

Neolitik devrimi önemseyen Childe, ilk devrimin tüm ihtişamına rağmen büyüü ortadan kaldıramadığını çünkü insanların hâlâ iklim ve coğrafyanın etkisi altında olduğunu ifade etmektedir. İnsanların, doğal olayları lehlerine çevirmek adına muskalarla iyi güçlerin desteğini almaya ve kötülükleri uzaklaştırmaya çabaladığını düşünmektedir (Childe, 2010a: 99).

Yazı öncesi dönemde dinin varlığını görmezden gelen Childe'in aksine arkeolojik kalıntıların insanların dünya görüşü ve dinî inançları hakkında birçok veri sunacağı günümüzde sıklıkla dile getirilmeye başlamıştır. İnsan ile nesne arasındaki ilişkinin çok boyutluluğundan hareketle arkeolojik kalıntıların insanların duygu, düşünce ve inançlarına dair birçok iz taşıdığı söylenebilir. Hatta insanı ve eşyayı şekillendiren temel unsurların başında dinin geldiği düşünüldüğünde mesele çok daha farklı bir boyut kazanmaktadır.

5. Yazı Sonrası Dönemde İlerlemenin Önünde Bir Engel Olarak Dinin Konumu

İnsanın düşünceden nefret eden bir varlık olduğunu öne süren Childe, büyü geleneğinin ve dinin sunduğu kestirme ve zahmetsizce ulaşılan kanaatlerin hemen kabul gördüğünü ve insanların bu bilgilere dört elle sarıldığını belirtir (Childe, 2010a: 47). Oysa din ve büyü tarafından insana sunulan “boş umutlar” ile düşsel kestirme yollar insanın doğayı anlamasını ve onunla mücadele etmesini engellemektedir. Söz gelimi eski çağlarda gökyüzünde yıldızların daha net görüldüğünü belirten Childe'a göre insanlar zamanla gök cisimlerinin yeryüzündeki birçok olayda etkin olduklarına inanmaya başladılar. Önceleri tarımsal olayların vaktini belirleyen ve bunda başarılı olan bu yöntemin zamanla geleceğe/gayba dair diğer olayların da kestirilebileceğine yönelik bir inanca evrildiğini ve bu yolla astrolojinin yaygınlaşarak bir inanca dönüştüğünü ifade etmektedir (Childe, 2009: 125). Mezopotamya'daki tanrı simgesinin bir yıldız olmasının da Taş Çağı'na dayandığını ama gerçekte o dönemde tanrı ve din imgelerinin ne kadar geliştiğini bilmediğimizi söyler (Childe, 2010a: 78).

Childe, bir bakıma eski çağ insanının güvende hissetmek adına kendisine inançlardan örülür bir kale inşa ettiğini düşünür. Bu yolla “oluşturdukları batıl inançlar ve düşledikleri yapma varlıkların yardımıyla” rahat ve güven içerisinde yaşamın zorluklarına katlanmaktadırlar. Ancak bu durum bazı kurumların gelişmesine neden olmuş ve çoğu gerçeğin gizlenmesine/örselenmesine neden olmuştur:

Bilimin oluşturduğu kentsel devrim, büyüyle sömürülmüştür. Çiftçilerin ve zanaatçıların başarılarından yararlanan, rahiplerle krallar olmuştur. Böylece bilim değil, büyü tahta geçmiş ve tapınağın gücüne erişmiştir (Childe, 2010a: 164).

Devrimler ve dolayısıyla değişimin tehlikeli bir tarafı bulunduğu dikkat çeken Childe, dinin statükocu olduğunu belirtir. Buna göre günümüzdeki “basit toplumlarda, mevcut sosyal kurumları ve ekonomik düzeni bağdaştıran ve

sürdüren batıl inançlar”ın büyük bir gücü bulunmaktadır. Childe, eski çağlarda da durumun böyle olduğunu iddia eder. Tam bir imanla bağlı kalınan batıl inançların ve kurumların sosyal değişime ve bu değişimin önemli bir sac ayağı olan bilimsel ilerlemeye engel teşkil ettiğini (Childe, 1958: 284) savunan Childe’a göre bunlara yönelik direniş ile o toplumun ekonomik güvencesi ters orantılıdır. Bu bakımdan açıklıkla karşı karşıya gelme tehlikesi bir toplumu değişimden uzaklaştırır. Bir töreni veya kurbanı unutmak insanüstü güçlerin gazabına sebep olur ki bu “file atılan okun ucunu zehirlemeyi unutmak kadar” tehlikelidir (Childe, 2010a: 76).

Buna göre insanlar, değişimden korkan, salgın ve afet gibi durumları büyüsel olarak yorumlayan ve bu tehditlere karşı doğaüstü güçlere sığınan bir varlıktı. Dolayısıyla Childe’a göre en ufak değişiklik toplumun tümünü tehlikeye sokabilirdi. Ancak insanın tembel doğası gereği, “fazla çaba göstererek lüks yaşamaktansa, basit yaşamayı tercih etmesi” onu başka toprakları istila etmesine yönlendirmiştir. Böylece farklı iki inancın önce yan yana yaşadığı ve devamında birinin diğerinin yerini aldığı görülmüştür. Sonuçta anlaşılmıştır ki inançları terk etmek hiç de tehlikeli değildir. İnanç değişikliklerine rağmen toprak insanları beslemeye devam etmiştir (Childe, 2010a: 96-97). Dinin değişime ve dolayısıyla ilerlemeye engel teşkil ettiğini savunan Childe’ın aksine, dinin bir toplumdaki en önemli dinamik güç olduğu, bünyesinde değişim ilkesini barındırdığı dahası varlığını değişime borçlu olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bir toplumda din duygusunun zayıflaması ilerlemeden ziyade toplumsal çöküşün göstergesi olarak da düşünülebilir (Dawson, 2003: 217).

Marksist terminolojiyi geçmişe uyarlayan Childe, devrimlerin ve dolayısıyla ilerlemenin köylüler ve işçilerden oluşan gerçek üreticiler tarafından batıl inançların direncine rağmen gerçekleştirildiğini savunmaktadır. Ancak o, devrimden sonra söz konusu üretici sınıfın “aşağı sınıflar” düzeyine indirildiğini belirtir. Buna karşın, sözgelimi Sümer’de devrimden ilk yararlananların üretmedikleri halde tapınak rahipleri olduğunu öne sürer. Benzer şekilde krallık ortaya çıktığında kral da kendisini tanrıyla ilişkilendirerek törenlerde tanrı kişiliğine bürünmüştür (Childe, 2010a: 160). Böylece dinin otoritesinden faydalanmıştır.

Childe’ın yaklaşımının aksine, onlarca tanrı, tuhaf ve fantastik görünümlü anlatılar dizisi her ne kadar bir kaotik, anlaşılması güç ve yarasız gibi görünse de derinlemesine bir okuma durumun farkını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak inanç sisteminin sağlam temeller üzerine zekice inşa edildiği anlaşılmakta ve bu durum hayranlık duygusunu tetiklemektedir (Bottero, 2020: 250). En nihayetinde Sümerler kendilerinden önce yaşayan çok sayıda toplumun dinî tecrübesinden beslenmişlerdir. Ancak modern insan açısından söz konusu inançların tuhaf ve anlaşılmaz olarak görülmesi dinleri anlamının önünde en önemli engel olarak belirmektedir (Demirci, 2013: 3). Modern-ilkel benzeri kategorik ayırmalara Marksizm gibi ideolojilerin varsayımları eklendiğinde mesele daha da farklı bir boyut kazanmaktadır.

6. Tanrı Düşüncesi ve Sermayenin Merkezi Olarak Tapınak

Şehir devriminden sonra din hakkında daha cesur yorumlarda bulunmaya başlayan Childe, meseleyi sermaye, sınıf ve iktidar gibi hususlar üzerinden ele alır. Tapınakların belli bir sisteme göre sınırları tanrılar tarafından çizilen ve insanlara rüya yoluyla bildirilen yapılar olmakla birlikte gerçek mimarlarının rahipler olduğunu ifade eder. Üstelik oldukça masraflı olan bu yapıların inşasındaki nitelikli iş gücü ve besin stoku da rahipler tarafından karşılanır. Childe, tüm bu organizasyonun arkasında desteğini tanrılardan alan rahip sınıfını görür (Childe, 2009: 109; 2010a: 106). Zamanla tanrı evi olan tapınaklarda yolsuzlukların baş göstermeye başladığını, defin işlemlerinden alınan yüksek meblağların, tapınak mallarının gelişi güzel harcanmasının ve diğer sosyal çatışmaların önüne geçmek için bir kuruma ihtiyaç duyulduğunu ve böylece “devlet”in ortaya çıktığını belirtir (Childe, 2009: 114-115). Devletin ortaya çıkışı ile ilgili birçok teori bulunmasına karşın, Childe’ın burada devletin kaynağı olarak tapınağı ve onun üzerinden dini işaret etmesi ilginçtir. Ancak bu düşüncede de din yine olumsuz bir rol üstlenir ve devletin varlığı din adamlarının yararlarına olacak şekilde zorunlu kılınan bir etmene dönüşür.

Yazı ve sayıların icadının rahipler tarafından gerçekleştiğini ifade eden Childe, bu keşfin sebebini şöyle ifade eder: “Tanrının gelirleri arttıkça, muhasebesini tutmak da güçleştiğinden, rahip yöneticiler yeni bir yazı ve rakam düzeni geliştirmek zorunda kaldılar.” (Childe, 2010a: 108) Söz konusu gelişmeler beraberinde ağırlık, uzunluk ve ölçü birimlerinde bir standartlaşmayı zorunlu kılmış ve yazıyla beraber tüm bu sistemlerin öğretilmesi için eğitim kurumları tapınağa eklenmiştir (Childe, 2009: 122-123). Yazının keşfi ile beraber yeni oluşmaya başlayan bilimlerin terminolojilerini sihir ve büyüden aldıklarını öne süren Childe, Mısır ve Sümer yazıcılarının felsefeden ziyade teoloji ve mitoloji ürettiklerini iddia etmektedir. Böylece Barbarlık döneminden miras alınan tutarsız görünüm arz eden inançlar sistemleştirilmiştir. Tüm bunlar yapılırken de rahip ve yönetici sınıfının çıkarlarının desteklenmesi ön planda tutulmuştur (Childe, 2009: 151). Bu bağlamda Childe, rahiplerin “tanrının hazinesi” olan tapınak gelirlerinden yönetici sınıfa da önemli miktarda ödenek ayırdığını belirtir (Childe, 2010a: 107). İnsanlık tarihinde yazı, rakam, muhasebe ve geometri gibi keşiflerin önemine dikkat çeken Childe, söz konusu gelişmelerin din hanesine yazılmaması için de özel bir gayret sarf etmektedir. Buna göre Childe, Sümer rahiplerinin söz konusu keşifleri gerçekleştirmelerinin sebebini büyü ve hurafelerin temsilcileri olmalarından kaynaklanmadığını belirtir. Rahipler aslında tüm keşifleri, yöneticisi oldukları dünyevi varlıklardan ötürü gerçekleştirmişlerdir. Onlar tıpkı Mısırlı rahipler gibi yazıyı dua ve büyü yapmak için değil geniş ticaret ağını yönetebilmek için icat etmişlerdir (Childe, 2010a: 134). Childe, burada bir çelişkiye düşmektedir. Din ile bilimin ya da ilerlemenin aynı kaynaktan neşet edemeyeceğini düşünmesine karşın, reddedemediği rahip veya tapınak merkezli keşifleri ise tahakküm ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmektedir.

Tanrı düşüncesinin ortaya çıkışına değinen Childe, insan zihninde tanrının “büyüsel güçlerin kişisel simgesi” olduğunu savunur. Dolayısıyla bir bakıma tanrı düşüncesinin ortaya çıkışı da ekonomik sebeplere dayanmaktadır. Çünkü bir bakıma bu düşüncenin temeli tohumun ve toprağın verimini güvence altına almaya çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Böylece ortak umut ve korkuların yapay bir kişilik olan ve ülkenin sahibi olarak görülen tanrıda açığa çıktığını iddia etmiştir. Tanrıların evleri olan tapınaklar dinî merkez olmanın yanında Childe’in yorumuyla aynı zamanda sermayenin de biriktiği mekânlardır. Bu durumda toplumun en varlıklı kişisi tanrıdır. Childe’in ifadesiyle “tapınak büyük bankadır; tanrı da ülkenin baş kapitalisti” (Childe, 2010a: 112). Halkın dindarlığı ve faizle verilen borç sayesinde büyük bir servete sahip olan tapınak ve tanrı düşüncesinin geçmişte Childe’a göre insanlığın erken evrelerine kadar uzanmaktadır.

Sümer öncesi Mezopotamya’da kralın halk ile baş kapitalist olan tanrı arasında durduğunu belirten Childe, sonraki devirlerde tanrının insani bir şekil ile temsil edilmeye başlandığını belirtir (Childe, 2010b: 141). Savaşların ve barış anlaşmalarının tanrılar adına yapıldığına dikkat çeken Childe, (Childe, 2009: 116) siyasi iktidarların değişmesine rağmen rahip ve tapınakların bu durumdan etkilenmediğine dikkat çekmektedir. Yani ona göre her ne kadar savaşlarda tapınaklar zarar görmüş veya yok edilmişse de bir olgu olarak tapınaklar yaşamaya devam etmiştir. Savaşta galip gelen kral veya komutan yeni bir tapınak inşa ederek dindarlığını ispatlamıştır (Childe, 2010a: 111).

Din ile ekonomi arasında ilişki kuran Childe’a göre Mısır ve Babil’de önce besin ürünlerinde ardından diğer maddelerde meydana gelen sermaye fazlalığı sayesinde büyük değişiklikler yaşanır. Childe, şehir devrimiyle yaşanan bu değişim ile endüstri devrimi arasında bir ilişki kurar. İşçi sınıfının ve hammadde ihtiyacının giderilmesi amacıyla yayılmanın (difüzyon) bu suretle gerçekleştiğini dile getirir (Childe, 2010b: 223). Böylece modern dönemdeki sömürge faaliyetleri ile uzak geçmişteki istilalar arasında benzerlikler kurar. Bu bağlamda tapınağın ekonomik bir devrimi simgelediğini ifade eden Childe (Childe, 2010a: 127) açısından elbette ki dinin buradaki konumu pek de olumlu değildir.

Evrimci ve ilerlemeci bir din anlayışını benimseyen Childe’a göre Demir Çağı’na doğru artık dinler, önceki zorlayıcı büyüsel sihir ve adaklardan sıyrılarak sosyal ahlak kurallarını ön plana çıkarmaya başladılar. Eksen Çağı’na gelindiğinde “Peygamberler tanrıdan, yani bir kabilenin tüm üyelerini kavrayıp aşan barbarların ortak ruh varlığından dolaysız vahiyler almaya cesaret ettiler.” (Childe, 2009: 223) Böylece söz konusu peygamberler, çok sayıda taraftar ve yeni dinlerini yayabilecekleri destekçiler buldular. Bununla beraber felsefe okulları da kendilerine taraftar bulmaya başladılar. Childe’a göre bu dönemde tanrı imgesinde de önemli değişimler vardır. Artık Tanrı; Yahve, Amon ya da Marduk gibi bir kabileye özgü değildir. Coğrafyaları aşan, bir heykele sığmayan ve diğer ilahlarla yarışan bir varlık olmaktan çıkarak tüm insanlığın tanrısı olmaya başlamış ve böylece tek toplum vurgusu yapılmaya başlanmıştır. Dinler kurumsallaşmaya

başladıkça ve rahip sınıfının otoritesi arttıkça ceza vurgusu ön plana çıkmış ve cehennem daha sıklıkla dillendirilmiştir (Childe, 2009: 224-225).

Childe, putperest dinlerin farklı dinî geleneklere hayat şansı vererek hoşgörü örneği göstermelerine karşın Yahudilerin Yahve'sinin bu hususta kendisi dışında tanrı tanımadığını ve dolayısıyla Makkabiler'in kurduğu devletin "dinsel hoşgörüsüzlüğün ve manevi totaliterliğin ilk pratik örneği" olduğunu iddia etmektedir (Childe, 2009: 257). Ancak Childe, diğer yandan devletlerin resmi kültleri dışındaki inançların tek tanrı düşüncesine varma yolunda bir çaba içerisinde olduğunu da dile getirmektedir (Childe, 2009: 269). O, genel anlamda dinî inancı "boş inanç" olarak değerlendirirse de bir toplumun inandığı dinî değerlerin onun biyolojik ve ekonomik refahının artmasına ve gelişmesine katkı sağlaması gerektiğini ifade eder. Eğer bu gerçekleşmiyorsa söz konusu toplum tanrısıyla beraber yok olmaya mahkumdur.⁵ Burada da Childe'in düşüncesinde dinlerin politeizmden monoteizme doğru bir ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır. Üstelik dinin hayatta kalmasının da ekonomi ile ilişkilendirilmesi de Childe'in genel yaklaşımı ile uyusmaktadır.

Tapınağın sadece ekonomi, iktidar ve sınıf gibi kavramlar üzerinden ele alınması beraberinde oldukça sığ bir anlayışı getirmektedir. Eliade'nin de ifade ettiği gibi "zigguratların zengin simgeciliği ancak kozmik kuram"dan hareketle anlaşılabilir (Eliade, 2020: 24). Bu insanların zihninde Ziggurat ile dünya arasında bir ilişki kurulduğu ve kozmik dağa eşdeğer kabul edildiği ve merkez simgeciliğini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Childe, tüm bunları göz ardı ederek tapınağı sermaye merkezi olan bir mekâna indirgemektedir.

Childe'in insanlık tarihini Marksizm üzerinden ele alması bir dizi problemi de beraberinde getirmektedir. Brothwell'in haklı olarak belirttiği gibi Marksist tarih anlatısı özellikle uzak geçmişte yaşayan insanı psikolojik olarak beceriksiz, başkasından mantıksız bir şekilde etkilenen, iktidarlar tarafından savaşa yönlendirilen, sosyal farklılıklarından dolayı hüsrana uğrayan, korktuğu için batıl inançlara teslim olan bir profilde çizmektedir. Childe'in ömrünün son zamanlarında Marksist yaklaşımın oldukça çok boyutlu bir hüviyete sahip olan geçmişi açıklayamayacak bir tekdüzelikte olduğunu fark etmiş olması da muhtemeldir (Brothwell, 2009: 196). Bu açıdan bakıldığında ideolojik okumaların geçmişi anlama önünde ciddi engeller oluşturduğu, kimi zayıf varsayımlara ve iddialara dayandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda Marksist yaklaşım anlam yerine işlevi ön plana çıkarmakta ve insanların genellikle din gibi hâkim ideolojiler tarafından kandırıldığına dair ön kabul taşımaktadır.

⁵ Bu bağlamda Childe, Tunç Çağı'nda Mezopotamya, Mısır ve Çin'in Teokratik despotizm ile yönetildiği için üretim sürecinin durağanlaştığını ve bu sebeple ilk iki medeniyetin tarih sahnesinden silindiğini öne sürmektedir. Bkz. (Childe, 1947: 73)

Sonuç

XIX. yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle maddi kültüre duyulan ilgi, Avrupa uygarlığının temellerinin ve Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen yerlerin keşfedilmesi gibi saiklerle modern bir bilim olarak ortaya çıkan arkeoloji ile din ilişkisi önemli bir tartışma alanıdır. Bilimsel olma iddiası sebebiyle sosyal bilimler yerine fen bilimleri ile iş birliği yapan arkeolojide arkeometri ile ilgili önemli gelişmeler sağlanmasına karşın uzunca bir dönem din görmezden gelinmiş ve anlaşılması güç bir konu olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda çalışmaya konu edinilen Gordon Childe; Avrupa, Akdeniz ve Mezopotamya'da elde edilen arkeolojik verileri büyük bir titizlikle bir araya getirerek uygarlık sürecini Marksist bir söylemle kurgulamıştır. Bu yönüyle arkeolojik düşünce tarihinde müstesna bir yere sahip olan Childe'in din algısının çözümlenmesi, bir bakıma arkeolojinin dine yaklaşımını da yansıtmaktadır. Childe, yazılı kayıtlara sahip olmadığımız dönem söz konusu edildiğinde dinî inançları genellikle görmezden gelmekte ya da ona değindiği zaman olumsuz bir unsur olarak yer vermektedir. Sümer sonrası toplumlara geldiğimizde ise Childe'in dine karşı tutumu netlik kazanmakta ve Marksist düşüncenin dine karşı olan tavrını yansıtmaktadır. Özellikle Kendini Yaratan İnsan ve Tarihte Neler Oldu? isimli çalışmalarında dinin ilerleme önünde bir engel olduğunu, iktidar sahiplerinin hegemonyasına hizmet ettiğini iddia eder. Childe daha da ileri giderek sınıfların ortaya çıkışı, aşağı sınıftakilerin ezilmesi, faizle insanların sömürülmesi gibi sosyal hayatın olumsuzluklarını da din ile ilişkilendirir. O, tüm bu düşüncelerini ifade ederken sıklıkla din yerine "batıl inanç/superstition" kavramını kullanır. Böylece kurumsal dinin tepkisinden sıyrılır. Ancak Childe'in çalışmaları dikkatle incelendiğinde hurafenin Aydınlanmacı anlayışın karşısında yer alan tüm inançları kapsadığı görülmektedir. Dahası din öteden beri bilimin ve ilerlemenin önündeki en önemli engel olarak kodlanmakta ve insanlara boş umutlar vaad eden bir kurum olarak sunulmaktadır. Tanrıyı başkapitalist ve tapınağı ise sermayenin merkezi olan banka olarak ilan eden Childe'in, Marks'ın din yorumundan daha radikal bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür. Arkeolojik düşünce alanındaki ilk ve en önemli teorisyenlerinden olan Childe'in tarih kurgusundaki din algısının hem arkeolojik bilgi üretimi üzerinde hem de dünya tarihi yazımında etkili olduğu ifade edilebilir.

Childe'in din algısı, XIX. yüzyıldan itibaren egemen olan Viktorya dönemi düşünürlerinin indirgemeci din anlayışıyla büyük oranda örtüşmektedir. Dinin kökenine dair fikirler öne süren teorisyenlerden etkilenen Childe, bu düşüncelerini arkeolojiye taşımıştır. Ancak o kökeninden ziyade dinin tarih içindeki olumsuz rolüne odaklanmıştır. Dini, bilimin ve ilerlemenin karşısında konumlandıran Childe, tarih anlatısını da bu bağlam üzerinden ortaya koyar. Oysa Childe'in iddiasının aksine, yeryüzü macerasında ilk insanla birlikte varolacak gelen dinin, insan hayatını düzenleyen, anlam katan ve onu inşa eden birçok yönünün olduğu bilinmektedir. Ayrıca din, günümüzdeki çoğu kurumun oluşmasında başat rolü üstlenmektedir. Antropoloji ve tarih gibi bilimlerle arkeolojik verileri yorumlayan ilk ve en önemli isimlerden biri olan Childe'in din

anlayışı, onun geçmişi inşa ettiği zemini anlamak açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Bottero, J. (2020). *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*. (M. E. Özcan ve A. Er, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Brami, M. N. (2019). The Invention of Prehistory and the Rediscovery of Europe: Exploring the Intellectual Roots of Gordon Childe's 'Neolithic Revolution' (1936). *Journal of World Prehistory*, 32(4), 311-351. doi:10.1007/s10963-019-09135-y
- Brothwell, D. (2009). Childe, His Student, and Archaeological Science: An Epilogue. *European Journal of Archaeology*, 12(1-3), 193-202. doi:10.1177/1461957109339688
- Childe, G. (1947). *History*. London: Cobbet Press.
- Childe, G. (1950). *Magic Craftsmanship and Science*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Childe, G. (1958). *The Dawn of European Civilization*. New York: Knopf.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal Evrim*. (C. Balcı, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?* (A. Şenel ve M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Childe, G. (2010a). *Kendini Yaratan İnsan*. (F. Ofluoğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, G. (2010b). *Doğu'nun Prehistoryası*. (Ş. A. Kansu, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Childe, G. (2019a). *Aryanlar: Hint Avrupa Kökenlerine Dair Bir İnceleme*. (C. C. Aydın, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Childe, G. (2019b). *Geçmiş Bir Araya Getirmek: Arkeolojik Verilerin Yorumlanması*. (C. C. Aydın, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Dawson, C. (2003). *İlerleme ve Din*. (Y. Kaplan ve A. Doğan, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Demirci, K. (1996). *Dinlerin Dejenerasyonu*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Díaz-Andreu, M. (2017). Childe and the International Congresses of Archaeology. *European Journal of Archaeology*, 12(1-3), 91-122.
- Droogan, J. (2012). *Religion, Material Culture and Archaeology*. London: Bloomsbury.
- Durkheim, E. (2011). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Durmuş, İ. (2019). Sümerlilerde İnanç. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen (Ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* içinde (ss. 19-40). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Eliade, M. (2017). *Arayış: Tarih ve Dinde Anlam*. (C. Soydemir, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Eliade, M. (2018). *Avustralya Dinleri*. (C. Soydemir, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Eliade, M. (2020). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. (M. E. Özcan, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Frazer, J. G. (1983). *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: Macmillan.
- Gardner, A. (1954). Superstition. (J. Hastings, Ed.) *Encyclopedia of Religion and Ethics*. New York: T.&T. Clark.
- Gathercole, P. (2013). Childe'in Devrimleri. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* içinde (ss. 62-68). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gathercole, P., Irving, T. ve Díaz-Andreu, M. (2009). A Childe Bibliography: A Hand-List of the Works of Vere Gordon Childe. *European Journal of Archaeology*, 12(1-3), 203-245. doi:10.1177/1461957109339696
- Gathercole, P., Irving, T. H. ve Melleuish, G. (Ed.). (1995). *Childe and Australia: Archaeology, Politics and Ideas*. Queensland: University of Queensland Press.
- Harris, D. R. (Ed.). (1994). *The Archaeology of V. Gordon Childe: Contemporary Perspectives*. London: University of Chicago Press.
- Hawkes, C. (1954). Archeological Theory and Method: Some Suggestions from the Old World. *American Anthropologist*, 56(2), 155-168.
- Hodder, I. ve Hutson, S. (2010). *Geçmişi Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. (Burcu Toprak ve E. Rona, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Insoll, T. (2004). *Archaeology, Ritual, Religion*. London: Routledge.
- Insoll, T. (2012). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Insoll, T. (2013). Kült ve Din Arkeolojisi. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* içinde (ss. 62-68). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Irving, T. H. (1995). Selection of Vere Gordon Childe's Private Letters. P. Gathercole, G. Melleuish ve T. H. Irving (Ed.), *Childe and Australia: Archaeology, Politics and Ideas* içinde (ss. 27-46). St. Lucia: University of Queensland Press.
- Kelly, R. L. (2015). Binford versus Childe: What Makes an Archaeologist Influential? *Journal of Anthropological Archaeology*, 38, 67-71.
- Kristansen, K. (2013). Yenilik ve İcat Ayrı Olgular mı Yoksa Tarihsel Bir Süreç mi? C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* içinde (ss. 325-331). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis-Williams, J. D. (2019). *Mağaradaki Zihin*. (T. Esmer, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özdoğan, M. (2014). *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Peace, W. J. (1995). Vere Gordon Childe and the Cold War. P. Gathercole, G. Melleuish ve T. H. Irving (Ed.), *Childe and Australia: Archaeology, Politics and Ideas* içinde (ss. 128-143). St. Lucia: University of Queensland Press.
- Renfrew, C. (2000). The Archaeology of Religion. C. Renfrew ve E. B. W. Zubrow (Ed.), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology* içinde (ss. 47-54). Cambridge: Cambridge University Press.

- Shennan, S. (2013). Kültürel Evrim. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* içinde (ss. 195-200). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sherratt, A. (1990). Gordon Childe: Paradigms and Patterns in Prehistory. *Australian Archaeology*, (30), 3-13.
- Sherratt, A. (1996). Childeish Questions. *Antiquity*, 70(267), 18-19. doi:10.1017/S0003598X00082843
- Sherratt, A. (2004). *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Steadman, S. R. (2016). *Archaeology of Religion Cultures and Their Beliefs in Worldwide Context*. New York: Routledge.
- Toprak, Bilal. (2020). *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe: Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: MiletNihal Yayınları.
- Trigger, B. (1980). Gordon Childe: Revolutions in Archaeology. New York: Columbia University Press.
- Trigger, B. (1986). The Role of Technology in V. Gordon Childe's Archaeology. *Norwegian Archaeological Review*, 19(1), 1-14. doi:10.1080/00293652.1986.9965426
- Trigger, B. (2014). *Arkeolojik Düşünce Tarihi*. (F. Aydın, Çev.). Ankara: EskiYeni Yayınları.
- Ünsal, V. (2019). MÖ. III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen (Ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* içinde (ss. 41-62). İstanbul: Değişim Yayınları.